

подлесок широколиственных лесов – *Padus avium* и *Acer tataricum*.

Низкоствольные леса чаще всего формируются в результате трансформации кустарниковых сообществ. Поэтому начальные стадии развития характеризуются хорошо выраженным кустарниковым ярусом и редким травостоем, в котором доминируют лесные виды. По мере развития древесного яруса кустарниковый подлесок отмирает, а травяной ярус изреживается. Формируются редкотравные варианты с доминированием в травостое лесных видов (Кудрявцев 2007а, 2007б, 2009).

Варианты формирования высокоствольных лесов разнообразны. Описаны начальные стадии возникновения осинников, ветляников и ольшаников на открытых пространствах. Зачастую высокоствольные леса образуются на месте кустарниковых сообществ. В пойме выражена смена тальников ветляниками и ольшаниками. Наблюдается “наполнение” осинников на кустарниковые опушки. В тоже время многие участки рассматриваемых формаций представляют собой вторичные сообщества, возникшие на месте вырубленных байрачных и пойменных дубрав.

Литература

Бельгард А.Л. Лесная растительность юго-востока УССР. - Киев, 1950. - 264 с.
Благовещенский В.В. Растительность Приволжской возвышенности в связи с ее историей и рациональным использованием. - Ульяновск, 2005. - 715 с.
Болдырев В.А., Невский С.А. Динамика и разнообразие лесных экосистем южной части Приволжской возвышенности // Биоресурсы и биоразнообразие экосистем Поволжья. - Саратов, 2005. - С. 78-79.
Двуреченский В.Н. Особенности охраны растительных сообществ в антропогенных изолятах среднерусской лесостепи // Проблемы сохранения разнообразия природы степных и лесостепных регионов. - М. С., 1995. - С. 67-69.
Зозулин Г.М. Взаимоотношения лесной и травянистой растительности в Центральном-Черноземном госзаповеднике // Тр. ЦЧГЗ. - Вып. 3. - Курск, 1955. - 296 с.
Зозулин Г.М. Карта пробной площади ур. Соловьятник. 1952, 1972 гг. // Тр. ЦЧГЗ. - Вып. 19. - Тула, 2006. - Рис. 3, 4.
Камышев Н.С., Хмелев К.Ф. Растительный покров Воронежской области и его охрана. - Воронеж, 1976. - 184 с.
Коломыц Э.Г. Бореальный экотон и географическая зональность: атлас-монография. - М.: Наука, 2005. - 390 с.

Кудрявцев А.Ю. Восстановительная динамика экосистем лесостепи Приволжской возвышенности // Ботан. журн. - 2007а. - Т. 92, № 8. - С. 1192-1203.
Кудрявцев А.Ю. Восстановительная динамика растительности лесостепного комплекса Среднего Поволжья // Экология. - 2007б. - № 5. - С. 323-330.
Кудрявцев А.Ю. Классификация кустарниковой растительности лесостепного комплекса Приволжской возвышенности // Запов. справа в Україні. - 2007в. - Том 13, вып. 1-2. - С. 20 -33.
Кудрявцев А.Ю. Эколого-ценотическая характеристика низкоствольных лесов Среднего Поволжья // Ботан. журн. - 2009. - Т. 94, № 8. - С. 1193-1204.
Мильков Ф.Н. Лесостепь русской равнины. Опыт ландшафтной характеристики. - М., 1950. - 296 с.
Нешатаев Ю.Н. Методы анализа геоботанических материалов. - Л., 1987. - 192 с.
Нешатаев Ю.Н. О некоторых задачах и методах классификации растительности // Растительность России. - 2001. - № 1. - С. 57-61.
Нешатаев Ю.Н. Геоботаническая карта Казацкого участка ЦЧГЗ. 1968, 1979, 1993 гг. // Тр. ЦЧГЗ. - Вып. 19. - Тула, 2006. - Рис. 44-46.
Николаевская М.В. Растительность Воронежского заповедника / Труды ВГЗ. - Вып. 17. - Воронеж, 1971. - 180 с.
Сакало Д.И. Лесостепной ландшафт Европейской части СССР и его растительность // Ботан. журн. - 1961. - Т. 46, № 7. - С. 969-977.
Собакинских В.Д. Геоботаническая карта Ур. Баркаловка ЦЧГЗ. 1972, 1981 гг. // Тр. ЦЧГЗ. - Вып. 19. - Тула, 2006а. - Рис. 6, 7.
Собакинских В.Д. Геоботаническая карта участка Букреевы Бармы ЦЧГЗ. 1976 г. // Тр. ЦЧГЗ. - Вып. 19. - Тула, 2006б. - Рис. 11.
Спрыгин И.И. Материалы к описанию степи около д. Поперечной Пензенского уезда и заповедного участка на ней // Работы по изучению Пензенских заповедников. - Вып. 1. - Пенза, 1923. - С. 1-45.
Спрыгин И.И. Материалы к познанию растительности Среднего Поволжья. - М., 1986. - 512 с.
Суслова Е.Г. Карта растительности урочищ Дуброшина и Соловьятник ЦЧГЗ. 1985 г. // Тр. ЦЧГЗ. Вып. 19. Тула, 2006. Рис. 70.
Чернов Ю.И. Природная зональность и животный мир суши. М., 1975. 222 с.
Чибилев А.А. Современные проблемы степеведения // Вопросы степеведения. - Оренбург, 2000. - С. 5-7.
Чибилев А.А. Социально-экономические критерии оценки ландшафтного и биологического разнообразия степных экосистем // Проблемы изучения и охраны биоразнообразия и природных ландшафтов Европы. - Пенза, 2001. - С. 38-40.
Чичикин Ю.Н. Хоперский заповедник // Заповедники Европейской части РСФСР. - Ч. 2. - М., 1989. - С. 188-208.
Davies C.E., Moss D. Eunis Habitat Classification. Final Draft. - Paris: European Topic Centre of Nature Conservatin, 2001. - 146 p.

ЦІННИЙ ОСЕРЕДОК ЗАПОВІДНОЇ ДЕНДРОФЛОРИ М. ЖИТОМИР

О.О. Орлов, С.Ю. Попович

*Поліський філіал УкрНДДЛГА Держкомлісгоспу та НАН України,
Національний університет біоресурсів і природокористування України*

IMPORTANT CENTRE OF DENDROFLORA OF ZHITOMYR CITY. Orlov O.O., Popovich S.Yu. - Nature Reserves in Ukraine. 17 (1): 18-21. - Dendroflora of Gagarin Park was researched. 86 species were registered. There are 56 tree species and 30 shrubs species. 28 tree species and 13 shrubs are in natural flora of Ukraine. Among the exotic flora are 29 trees and 16 shrubs. 16 species were disappeared and 14 new species were find in park since preceding researces (1968).

Keywords: Zhitomyr, parks, dendroflora, inventory.

ЦІННИЙ ОСЕРЕДОК ЗАПОВІДНОЇ ДЕНДРОФЛОРИ М. ЖИТОМИР. Орлов О.О., Попович С.Ю. - Заповідна справа в Україні. 17 (1): 18-21. - Об'єктом інвентаризаційних досліджень був парк ім. Ю. Гагаріна - парк-пам'ятка садово-

паркового мистецтва місцевого значення. Нині у парку зростають 86 деревно-чагарникових видів рослин, з них 56 видів - дерева, а 30 - чагарники. 28 видів дерев та 13 видів чагарників належать до природної флори України. Екзотична дендрофлора парку включає 29 видів дерев та 16 видів чагарників. З часу попередньої інвентаризації (1968) з дендрофлори парку зникли 16 і з'явилися 14 нових видів рослин.

Ключові слова: Житомир, парки, дендрофлора, інвентаризація.

ЦЕННЫЙ ОЧАГ ЗАПОВЕДНОЙ ДЕНДРОФЛОРЫ Г. ЖИТОМИР. Орлов О.О., Попович С.Ю. - Заповідна справа в Україні. 17 (1): 18-21. - Объектом инвентаризационных исследований был парк им. Ю. Гагарина - парк-памятник садово-паркового искусства местного значения. Сейчас в парке произрастают 86 видов древесно-кустарниковой растительности, из них 56 видов деревьев и 30 - кустарников. 28 видов деревьев и 13 - кустарников принадлежат к природной флоре Украины. Экзотическая дендрофлора представлена 29 видами деревьев и 16 - кустарников. Со времени предыдущей инвентаризации из дендрофлоры парка исчезли 16 и появились 14 новых видов растений.

Ключевые слова: Житомир, парки, дендрофлора, инвентаризация.

Проблема інвентаризації заповідного біорізноманіття, в тому числі дендрорізноманіття, на сьогоднішній день є однією з найбільш актуальних в охороні природи, оскільки для багатьох територій та об'єктів природно-заповідного фонду ще залишаються нез'ясованими кількісний і якісний склад рослинного і тваринного світу. Прикладним аспектом її у природоохоронній практиці виступає збереження дендрорізноманіття на основі детальних його списків (каталогів).

Дуже важливою є розробка на основі таких інвентаризаційних матеріалів наукових засад активного збереження й оптимізації дендрорізноманіття у штучних об'єктах природно-заповідного фонду. Одному з них ми і присвятили свою статтю.

Об'єктом наших дендроінвентаризаційних досліджень був парк ім. Ю. Гагарина – парк-пам'ятка садово-паркового мистецтва місцевого значення, унікальний осередок заповідної дендрофлори м. Житомира. Він створений рішенням виконавчого комітету Житомирської обласної ради народних депутатів від 31 березня 1964 р. за №149 на загальній площі 36 га. Рішенням Житомирської обласної ради “Про підсумки інвентаризації об'єктів природно-заповідного фонду місцевого значення Житомирської області” від 30 січня 2004 р. за № 351 його площа була підтверджена. Нині до складу парку-пам'ятки входять дві частини – власне паркова місцевість (15,97 га) з ділянкою інших землекористувачів (3,68 га), яка розміщена на лівому березі р. Тетерів, та лісове урочище “Городище” (16,35 га) разом з відомою геологічною пам'яткою природи місцевого значення “Скеля Чотири брати” (0,2 га), на правому березі. До складу паркової місцевості входить ділянка стаціонарної рекреації (близько 5 га). Сама паркова місцевість займає близько 10 га (Орлов та ін., 2001; Леоненко та ін., 2003). У даній статті наведені відомості про дендрофлору лише паркової місцевості дослідженого заповідного об'єкта.

Обстежена нами територія представлена залишками колишніх корінних лісів та ділянками паркового ансамблю, створеного бароном С.І. Шодуаром орієнтовно у 1850 р. Нажаль, архітектурна частина парку донині не збереглася, але напрочуд добре збереглися загальне планування парку та видовий склад його дендрофлори серед великого промислового міста.

Відомості стосовно дендрофлори парку-пам'ятки садово-паркового мистецтва після натурального обстеження навів науковий працівник ботанічного саду ім. О.В. Фоміна Київського національного університету імені Тараса Шевченка О.М. Колесніченко у своєму неопублікованому рукописі від 1 вересня 1968 р., який ми знайшли у

паспорті цього природоохоронного об'єкта, який знаходиться у Державному управлінні охорони навколишнього природного середовища у Житомирській області. У своєму рукописі О.М. Колесніченко вказував для парку 94 види дерев і чагарників. При цьому ряд видів, які збереглися поодинокі чи окремими особинами на час обстеження мали незадовільний життєвий стан.

Повторне обстеження дендрофлори парку ім. Ю. Гагарина було проведене нами через 40 років – у травні-серпні 2008 р.

Нині у парковій частині парку ім. Ю. Гагарина зростають 86 деревно-чагарникових видів рослин, з них 56 видів – дерева, а 30 – чагарники. 28 видів дерев та 13 видів чагарників належать до природної дендрофлори України: дерева – сосна звичайна (*Pinus sylvestris* L.), ялина європейська (*Picea abies* (L.) H. Karst), береза повисла (*Betula pendula* Roth), в'яз граболистий (*Ulmus carpiniifolia* Rupp. ex G.Suckow), бук лісовий (*Fagus sylvatica* L.), в'яз шорсткий (*Ulmus scabra* Mill.), верби біла, козяча та ламка (*Salix alba* L., *S. caprea* L., *S. fragilis* L.), вільха клейка (*Alnus glutinosa* (L.) Gaertn.), глід одноматочковий (*Crataegus monogyna* Jacq.), горобина звичайна (*Sorbus aucuparia* L.), граб звичайний (*Carpinus betulus* L.), груша звичайна (*Pyrus communis* L.), дуби скельний і звичайний (*Quercus petraea* Liebl., *Q. robur* L.), клени гостролистий, польовий, татарський і явір (*Acer platanoides* L., *A. campestre* L., *A. tataricum* L., *A. pseudo-platanus* L.), липи серцелиста і широколиста (*Tilia cordata* Mill., *T. platyphyllos* Scop.), тополі біла, чорна та осика (*Populus alba* L., *P. nigra* L., *P. tremula* L.), черемха звичайна (*Padus avium* Mill.), яблуня лісова (*Malus sylvestris* (L.) Mill.), ясен звичайний (*Fraxinus excelsior* L.); чагарники – барбарис звичайний (*Berberis vulgaris* L.), бирючина звичайна (*Ligustrum vulgare* L.), бруслини бородавчаста та європейська (*Euonymus verrucosa* Scop., *E. europaea* L.), бузина чорна (*Sambucus nigra* L.), калина звичайна (*Viburnum opulus* L.), крушина ламка (*Frangula alnus* (L.) Mill.), ліщина звичайна (*Corylus avellana* L.), малина (*Rubus idaeus* L.), ожина сиза (*Rubus caesius* L.), свидина криваво-червона (*Swida sanguinea* (L.) Opiz), скумпія звичайна (*Cotinus coggygria* Scop.), шипшина собача (*Rosa canina* L.).

З них загальноєвропейський ареал мають 12 видів дерев і 8 – чагарників (29%, 20%), центральноєвропейський і східноєвропейський – відповідно 5 і 1, євразійський – 8 видів дерев. По два види дерев і чагарників мають європейсько-сибірський ареал, по одному виду відповідно – європейсько-малоазійський. Один вид дерев має європейсько-середньоазійський ареал, а один

Дендроекзоти парку ім. Ю. Гагаріна

Українська назва*	Латинська назва	Природний ареал
ДЕРЕВА		
1. Абрикос звичайний	<i>Armeniaca vulgaris</i> Lam.	Середня Азія, Китай
2. Вишня звичайна	<i>Cerasus vulgaris</i> Mill.	Середземне море
3. Гінкго дволопатево	<i>Ginkgo biloba</i> L.	Китай
4. Гіркокаштан звичайний	<i>Aesculus hippocastanum</i> L.	Середземне море
5. Гледичія триклячова	<i>Gleditschia triacanthos</i> L.	Північна Америка
6. Горіх грецький	<i>Juglans regia</i> L.	Середземне море
7. Горіх манчжурський	<i>Juglans mandshurica</i> Maxim.	Далекій Схід
8. Горобина гібридна	<i>Sorbus x hybrida</i> L.	-
9. Горобинник горобинолистий	<i>Sorbaria sorbifolia</i> (L.) A.Br.	Далекій Схід
10. Дуб бореальний	<i>Quercus rubra</i> L.	Північна Америка
11. Катальпа бігнонієвидна	<i>Catalpa bignonioides</i> Walt.	Північна Америка
12. Каштан їстівний	<i>Castanea sativa</i> Mill.	Середземномор'я, Закавказзя
13. Клен цукровий	<i>Acer saccharinum</i> L.	Північна Америка
14. Клен ясенolistий	<i>Acer negundo</i> L.	Північна Америка
15. Липа американська	<i>Tilia americana</i> L.	Північна Америка
16. Модрина європейська	<i>Larix decidua</i> Mill.	Центральна Європа
17. Птелея трилиста	<i>Ptelea trifoliata</i> L.	Північна Америка
18. Робінія звичайна	<i>Robinia pseudoacacia</i> L.	Північна Америка
19. Слива звичайна	<i>Prunus domestica</i> L.	Центральна Європа
20. Слива розлога, алича	<i>Prunus divaricata</i> Lam.	Середня Азія, Кавказ
21. Сумах коротковолосий	<i>Rhus typhina</i> L.	Північна Америка
22. Тополя бальзамічна	<i>Populus balsamifera</i> L.	Північна Америка
23. Тополя пірамідальна	<i>Populus pyramidalis</i> Roz.	Мала Азія, Гімалаї
24. Туя західна	<i>Thuja occidentalis</i> L.	Північна Америка
25. Шовковиця червона	<i>Morus rubra</i> L.	Північна Америка
26. Яблуня домашня	<i>Malus domestica</i> Borkh.	Європа
27. Яблуня сливолиста	<i>Malus prunifolia</i> (Willd.) Borkh.	Китай
28. Ясен ланцетolistий	<i>Fraxinus lanceolata</i> Borkh.	Північна Америка
29. Ясен пенсільванський	<i>Fraxinus pensylvanica</i> Marsh.	Північна Америка
ЧАГАРНИКИ		
1. Аморфа чагарникова	<i>Amorpha fruticosa</i> L.	Північна Америка
2. Бузок дрібнолистий	<i>Syringa microphylla</i> Diels	Китай
3. Бузок звичайний	<i>Syringa vulgaris</i> L.	Південна Європа
4. Дикий виноград п'ятилисточковий	<i>Parthenocissus quinquefolia</i> (L.) Planch.	Північна Америка
5. Жимолость татарська	<i>Lonicera tatarica</i> L.	Європа, Сибір
6. Ірга колосиста	<i>Amelanchier spicata</i> (Lam.) C. Koch	Північна Америка
7. Ірга овальна	<i>Amelanchier ovalis</i> Medik.	Північна Америка
8. Пухироплідник калинолистий	<i>Physocarpus opulifolia</i> (L.) Maxim.	Північна Америка
9. Садовий жасмин звичайний	<i>Philadelphus coronarius</i> L.	Західна Європа
10. Смородина золотиста	<i>Ribes aureum</i> Pursh	Північна Америка
11. Сніжноягідник білий	<i>Symphoricarpos albus</i> (L.) S.F. Blake	Північна Америка
12. Таволга Вангутта	<i>Spiraea x vanhouttei</i> (Briot) Zabel	
13. Таволга верболиста	<i>Spiraea salicifolia</i> L.	Європа, Сибір
14. Таволга японська	<i>Spiraea japonica</i> L. fil.	Японія
15. Хеномелес японська	<i>Chaenomeles japonica</i> (Thunb.) Lindl.	Далекій Схід
16. Форзиція плакуча	<i>Forsythia suspensa</i> (Thunb.) Vahl.	Китай

*Назви видів рослин подані за: Определитель..., 1987; Дендрофлора України..., 2001, 2002, 2005.

вид чагарників є голарктичним. В цілому з природної флори України у парку переважають види європейського характеру поширення.

Своєрідною компонентою дендрофлори парку є світові дендроекзоти, які завдяки своїй високій декоративності надають парку незвичайної мальовничості, підвищують його наукову, рекреаційну, естетичну, природоохоронну та еколого-пізнавальну цінність. Екзотична

дендрофлора парку включає 29 видів дерев та 16 видів чагарників (табл.).

З екзотичних видів дерев у парку майже половина видів мають північноамериканське походження, на другому місці знаходяться середземноморські види (14%), третє місце посідає група видів середньоазійсько-китайського походження (10%). Серед чагарників також трохи менше половини видового складу (44%) становлять

рослини, що завезені з Північної Америки, значно меншу частку мають європейські та європейсько-сибірські види (25%), на третьому місці знаходиться група видів далекосхідного, китайського та японського походження.

Тобто, серед природної дендрофлори переважають види європейського типу ареалу, а серед екзотичної – північноамериканські види.

Порівняння сучасного видового складу, дослідженого нами, зі списком О.М. Колесніченка (1968 р.) дозволило виявити деякі зміни. Зокрема, зі складу дендрофлори парку випали 16 видів: агрус відхилений (*Grossularia reclinata* (L.) Mill.), широкогілочник східний (*Platycladus orientalis* (L.) Franco), який занесений до Червоного списку МСОП (2007), бундук дводомний (*Gymnocladus dioica* L.), ведмежий горіх (*Corylus colurna* L.), дрід фарбувальний (*Genista tinctoria* L.), жостір проносний (*Rhamnus cathartica* L.), карагана деревовидна (*Caragana arborescens* Lam.), каркас західний (*Celtis occidentalis* L.), дерен справжній (*Cornus mas* L.), кладрастис жовтий або віргілія жовта (*Cladrastis lutea* (Michx.) C.Koch), маслинка вузьколиста (*Elaeagnus angustifolia* L.), повій звичайний (*Lycium barbatum* L.), слива колюча або терен (*Prunus spinosa* L.), смородина червона (*Ribes rubrum* L.) і чорна (*Ribes nigrum* L.), тополя китайська (*Populus simonii* Carag.). З видів дендрофлори, які зникли з території парку-пам'ятки, у першу чергу потребують відновлення: широкогілочник східний (*Platycladus orientalis*), бундук дводомний (*Gymnocladus dioica*), ведмежий горіх (*Corylus colurna*) і кладрастис жовтий (*Cladrastis lutea*). Відновлення ж решти видів проблеми не становить.

За цей же період у складі дендрофлори парку з'явилися 14 нових видів, більша частина яких була спеціально введена у його насадження: абрикос звичайний (*Armeniaca vulgaris*), верба ламка (*Salix fragilis*), горобина гібридна (*Sorbus x hybrida*), ірга колосиста (*Amelanchier spicata*), ірга овальна (*Amelanchier ovalis*), айва японська (*Chaenomeles japonica*), каштан їстівний (*Castanea sativa*), липа американська (*Tilia americana*), ожина сиза (*Rubus caesius*), свидина криваво-червона (*Swida sanguinea*), таволга верболиста (*Spiraea salicifolia*) і таволга японська (*Spiraea japonica*), сумах коротковолосий (*Rhus typhina*). Деякі види, такі, як ірга овальна (*Amelanchier ovalis*) та ожина сиза (*Rubus caesius*) ймовірно з'явилися спонтанно – були занесені птахами.

Незважаючи на значний вік дерев і чагарників парку (близько 160 років), їх санітарний стан в цілому задовільний. Окремі старі дерева гіркокаштана звичайного (*Aesculus hwocastanum*) нині уражені трутовими грибами і потребують заміни, а окремі дерева тополі білої (*Populus alba*), липи серцелистої (*Tilia cordata*) та робінії звичайної (*Robinia pseudacacia*) значно уражені напівпаразитом – омелою білою (*Viscum album* L.).

Таким чином, унікальність дендрофлори дослідженої території полягає у її раритетності та декоративності. Серед раритетних відмічені лише види, які занесені до Червоного списку Міжнародного союзу охорони природи та природних ресурсів (2007). До різних категорій даного списку належать такі види природної флори України: сосна звичайна (*Pinus sylvestris*), ялина європейська (*Picea abies*), дуб звичайний (*Quercus robur*), тополя

чорна (*Populus nigra*) та ліщина звичайна (*Corylus avellana*), а із світових дендроекзотів – абрикос звичайний (*Armeniaca vulgaris*), гінкго дволопатево (*Ginkgo biloba*), горіх грецький (*Juglans regia*), модрина європейська (*Larix decidua*) і туя західна (*Thuja occidentalis*). Окрім гінкго дволопатевого, всі ці види є широко поширеними в лісах і парках України, деякі з них є едифікаторами. Незважаючи на широту їх зростання в Україні, в цілому для світу вони вважаються раритетними. Але правовою охороною у нашій державі вони не забезпечені, оскільки Червоний список МСОП в Україні не затверджений, тобто не є офіційним документом.

Серед вікових деревних рослин чотири дерева гінкго дволопатевого (*Ginkgo biloba*) мають вік близько 160 років, висоту біля 30 метрів та діаметр стовбура 52 см. Вони є одними із найстаріших в Україні.

З цікавих декоративних форм тут виявлено пурпурну форму бука лісового, мушмулолисту – дуба скельного, пірамідальну – дуба звичайного та шаровидну – клепа гостролистого.

Значною проблемою парку ім. Ю. Гагаріна є збереження загальної композиції всієї території та окремих її частин, а також забезпечення основних рис ландшафтного фітодизайну під час відновлення дендрофлори. Саме тому цей захід слід обов'язково проводити відповідно до нормативно-правової бази (Пархісенко та ін., 2004), а також на основі професійно розробленого проекту реконструкції насаджень парку-пам'ятки. Доцільним також є складання дендрологічного плану з нанесенням на нього точних координат зростання видів дерев та чагарників. Важливим аспектом проектних робіт є підвищення навчально-пізнавального значення заповідного парку, зокрема кожен вид в екскурсійній зоні повинен мати свою етикетку. Всі згадані вище заходи варто здійснити у найближчі роки.

Література

- Дендрофлора України. Дикорослі та культивовані дерева й кущі. Голонасінні: Довідник / Кохно М.А., Гордієнко В.І., Захаренко Г.С. та ін. Ред. М.А. Кохно, С.І. Кузнецов; НАН України, Нац. бот. сад ім. М.М. Гришка. - К.: Вища школа, 2001. - 207 с.
- Дендрофлора України. Дикорослі та культивовані дерева й кущі. Покритонасінні. Частина I. Довідник / Кохно М.А., Пархоменко Л.І., Зарубенко А.У. та ін. Ред. М.А. Кохно. - К.: Фітосоціоцентр, 2002. - 448 с.
- Дендрофлора України. Дикорослі та культивовані дерева й кущі. Покритонасінні. Частина II. Довідник / Кохно М.А., Трофименко Н.М., Пархоменко Л.І. та ін. Ред. М.А. Кохно, Н.М. Трофименко. - К.: Фітосоціоцентр, 2005. - 716 с.
- Леоненко В.Б., Стеценко М.П., Возний Ю.М. Атлас об'єктів природно-заповідного фонду України. Додаток до атласу об'єктів природно-заповідного фонду України - К.: Київ. ун-т, 2003. - 73 с; Додаток - 142 с.
- Определитель высших растений Украины / Доброчаева Д.Н., Котов М.И., Прокудин Ю.М. и др. - Киев: Наук. думка, 1987. - 548 с.
- Орлов О.О., Сиренький С.П., Подобайло А.В., Сесін В.А. Заповідна Житомирщина. - К.: Фітосоціоцентр, 2001. - 195 с.
- Пархісенко Л.В., Гребенюк Є.М., Гуцал О.В., Клименко Ю.О., Медина Т.В. Склад, зміст, порядок розроблення, погодження та затвердження проектів утримання та реконструкції парків-пам'яток садово-паркового мистецтва. Методичні рекомендації. - К.: Фітосоціоцентр, 2004. - 26 с.